

Embereken végzett kísérletek a középkortól a Soáig*

napjainkra, közel ötven évvel az események után, a Soá majd minden vonatkozását alaposan végiggondolhattuk. A legfontosabb kérdés azonban mindmáig válasz nélkül maradt: hogyan történhetett meg felvilágosodottnak, sőt modernnek nevezett korunkban az, hogy civilizált emberi lények ily borzalmas kínoknak és halálnak vessék alá embertársaikat?¹

Hadd szögezzem le már itt gondolatmenetem kiindulópontját. A náci kísérletei természetesen az orvostudomány perverziói voltak ugyan, de a jelenség gondolatilag mégis beilleszkedik a modernségről való, mindinkább szélesedő nézeteink körébe. A civilizáció tudniillik nyilvánvalóan nem civilizáló hatású, aminthogy ebben a konkrét esetben is éppen civilizációnk vívmányai váltak a népirtás eszközeivé.

Azt állítom, hogy a Soá a modernségről alkotott fogalmaink közé sorolandó, ráadásul korántsem csak azért, mivel megtörtént; sokkal inkább amiatt, ami követte. Azért, amiért az élet régi medrébe térhetett vissza. Visszatértünk (metaforikusan szólván) preauschwitz-i nézeteinkhez és intézményeinkhez, s azok – csodák csodájára – működtek. Intézményeinket nem zúzta porrá a tehetetlenség és a szegényérzet. Ami pedig egyszer megtörtént, az megismétlődhet: jelen világunkat attól a pokoltól, amivé a náci változtatták bolygónkat, most sem választja el egyéb, mint az akkori ideák és az akkori intézmények.

Közismert, hogy az orvostudomány történetében mindig is kissé elmosódott volt a határ a gyógyítás és az emberölés között. Különösen így volt ez az emberi test megbeszésével járó esetekben. A történelem folyamán három különböző indítékből történtek emberkísérletek vagy élveboncolások: 1. büntetés, 2. büntetés és ismeretszerzés, illetve 3. tisztán ismeretszerzés céljából.

Ami az első esetet illeti, bizonyítékaink vannak rá, hogy a legrégebbi időktől napjainkig, tehát ma is, számos muzulmán országban azzal büntetnek tolvajokat, hogy kezüket vagy lábukat levágják. Arról is tudunk, hogy bár az iszlám vallás tiltja az emberi test megcsonkítását, Egyiptomban a kasztráció és a bűnözők testének félbevágása ismert büntetési nemek voltak. A középkori keresztény művészet számos remekműve örökölte meg a vértanúk felnégyelésének vagy a korrump tisztviselők eleven megnyúzásának jeleneit.

A büntető célnak mellett azonban már igen korán szerepelt az ismeretszerzés is. Feljegyzések tanúsága szerint Kínában a Han dinasztina idején, tehát az i. u. 19-ben bűnözők testét mészárosoknak adták át tanulmányozásra. Bizáncból, Teofanész uralkodása idejéből (i. u. 800–814) megcsonkított, majd felboncolt bűnözők esetei ismeretesek.²

E kínzások elítélt bűnözőkön történtek, és valójában II. Frigyes sokat vitatott kísérleteit leszámítva, egészen a Soáig embereket nem boncoltak fel élve, pusztán ismeretszerzés céljából. Csupán emlékezetünk felfrissítése céljából: II. Frigyes (1194–1250), Szicília uralkodója állítólag egy embert boroshordóba záratott a célból, hogy megbizonyosodjék: a test és a lélek együtt halnak-e meg. Ugyanő két másik embert azért belezett volna ki, hogy az alvásnak és a testedzésnek az emésztés folyamatára gyakorolt hatásait tanulmányozza. Kantorowitz ezen eseményeket történelmi tényekként kezeli, II. Frigyes egy újabb életrajzírója merő legendának tartja őket (Abulafia).³

Érdemes tudnunk, hogy a modern időkben az ilyesfajta tevékenységre vonatkozó legelső javaslatok célpontjai a zsidók voltak. A Dreyfus-ügy kapcsán egy katon orvos ajánlotta, hogy „az ártatlan nyuszik helyett” zsidókat kellene élve boncolni.⁴

A következőkben megkísérlem bizonyítani, hogy a náci táborokban és intézményeiben végzett kísérletek példa nélkül állók, s egyszersmind megmutatni azt is, hogy e praktikák semmiképp sem egy csapásra vagy előzmények nélkül indultak meg.⁵

A náci kísérletei példátlanok a tekintetben, hogy az ismeretszerző cél teljesen függetlenedett minden büntető célzattól, hiszen a táborlakókat eleve szubhumán lényeknek tekintették. Semmilyen adat nem szól arról, hogy bárkit is a táborban elkövetett valamilyen vétsége alapján jelöltek volna ki a kísérletek alanyául. Ellenkezőleg: az áldozatokat véletlenszerűen, esetleg „kísérleti értékük” alapján jelölték ki. Nyomát sem találjuk annak, hogy a kísérleteket végrehajtó orvosoknak vagy segédeknek bármiféle rossz érzéseik vagy akár csak személyes észrevételeik lettek volna áldozataik iránt.

Hogyan volt ez lehetséges? Lelkiismeretes orvosok nyilvánvalóan nem attól és akkor változnak át kegyetlen gyilkosokká, ha átlélik a láger kapuját. A történetírók zöme megreked az 1933 és 1945 közti időszak vizsgálatánál. Nekünk azonban vissza kell tekintenünk a tizenkilencedik századig, amikor is a fajiság romantikus ideái először eresztettek gyökeret Németországban, majd a weimari köztársaságig, lévén, hogy a germán *fajt*

* A Yale Egyetem Orvosi Fakultásán (Yale University School of Medicine), A *humaniorák szerepe az orvostudományban* című előadásorozat keretében, 1992. március 5-én elhangzott előadás.

jelentő népi, *völkisch* gondolat már az 1920-as évek elejétől áthatotta a német művészeti és tudományos életet.⁶ A népi gondolat intézményesedésének kezdete 1920-ra esik, ekkor hozta létre a Porosz Népiéleti Minisztérium a *Fajtisztasági Bizottság*-ot (*Beirat für Rassenhygiene*). Hans Schemm, a bajor kabinet minisztere (megh. 1937-ben) jóval 1933 előtt jelentette ki: „A nemzeti szocializmus nem más, mint alkalmazott biológia.”⁷

Azt gondolom, hogy az embereken végzett kísérletek számára a legkorábbi rasszista ideológia nyitotta meg a terepet. A népi gondolat-tól egyenes út vezet az „alacsonyabb rendű faj” fogalmának kialakításán át oda, hogy annak tagjait pusztá vizsgálati objektumokká alacsonyítsák. A zsidóság és a lelkileg vagy testileg sérültek és rokkantak elpusztítására törő program első lépése az izolálás volt, melyet a módszeres dehumanizálás követett. Közönyünk azok iránt, akiket emberi mivoltuktól megfosztanak, annál teljesebb, minél többen jutottak erre a sorsra (elég, ha csak a városi hajléktalanok tömegeire gondolunk). Ahogyan megszűnik az egyéniség, úgy tűnik el minden emberi viszonyulásunk, még negatív értékítéletünk is.⁸ Ez persze már akkoriban sem volt új dolog: a művelt Nyugat mindig is a „más”-okhoz képest definiálta önmagát, és ugyanígy igyekezett cselekedeteit is igazolni.⁹ A zsidóságnak, vagyis a nyugati civilizáció legrégebbi „más” csoportjának vallási és fizikai üldözését ugyanez a nyugati hagyomány állandósította. A náciknak tehát jócskán volt mire építeniük.

Lássunk egy példát arra is, ahogyan elmélet és gyakorlat egymásra talált a nácik ideológiájában: nyelvhasználatukban, művészetükben és tudományukban. A náci szókincs egyik kifejezése, a „vér” mindhárom említett területet lefedti. Ennek egyik korai nyomát a *Blut und Boden* (Vér és föld, mármint hogy germán anyaföld) koncepcióban, a náci ideológia és tudomány alap gondolatában lelhetjük fel, mely szemmel láthatólag nem egyéb, mint olyan orvosi-biológiai szó, melyet a kultúra valamennyi szegletében használatba vettek, és amely tudományos legitimitást volt hivatva adni a náci ideológiának. Ne feledjük: e nézetek szerint a normákat a német kultúra szabja meg.¹⁰ Ami ettől bármiben is eltérne, az „rákos” és eltávolítandó. A „némettelenek” vagy *elfajultnak* (*entartet*), vagyis betegnek tekintett művészzel az „egészséges” normáját állították szembe. „Degenerált” vagy egyszerűen „elmebeteg” volt minden nem árja művész és mindazok, akiket „megfertőztek”. A „degenerált művészetet” bemutató 1937-es kiállítás azonban megint csak folytatója volt a Hitlert híven követő Wilhelm Frick által elindított példának. Frick ugyanis már 1930-ban, amikor kinevezték őt Thüringia koalíciós kormányának Oktatási Minisztériuma élére, nekilátott, hogy „megtisztítsa” a német kultúrát az országtól és a fajtól idegen elemektől. A könyvégetés ugyancsak nem Göbbels propagandája nyomán indult el: kezdeményezője az a Német Diákszövetség volt 1919-ben, mely „a németiségtől idegen eszmék” elleni harc céljára alakult.¹¹

Hitler két olyan elemről kívánta megtisztítani a német

nemzetet, mely „aláasta” annak egészségét: „a szifilisz-től és a degenerált kultúrától”.¹² A német férfi viszonyítási alappá vált, akihez mint etalonhoz kell mérni bármilyen világnézeti kérdés érvényességét. A zsidókkal viszont már a pusztá nyelvhasználat is mint alacsonyabb rendű lényekkel bánt. A náci vezérek beszédei és a náci sajtó következetesen abba az irányba igyekezett a közvéleményt terelni, hogy a zsidókat a létezés alacsonyabb fokán álló, kiirtandó lényeknek tekintsék, akik tehát mint ilyenek szabadon felhasználhatóak kísérleti alanyokként is. A „parazita”, „kórokozó”, „bacillus”, „patkány” kifejezések át- meg áthatják a náci újságírás fő áramlatát. A *zsidók kiirtása* (*Judenausrottung*) kifejezés ugyanolyan szóösszetétel, mint a *patkányirtás* (*Rattenausrottung*).¹³ Az *ausmerzen* igét (kifüstölni, mármint a zsidókat) Alfred Rosenberg használta először 1920-ban. Olyan kártékony kórokozóvá minősítette ezáltal a társadalom egy részét, melynek elpusztítása nem több egyszerű fertőtlenítésnél. Hasonlóképpen azzal, hogy az euthanáziák áldozatait *Ballastexistenz*-nek nevezték (a társadalom terhe, nyüge), olyan légkört teremtettek, melyben sátáni tetteiket véghez tudták vinni.

A történetíró munkáiban az eseményeket szövegek vagy dokumentumok jelenítik meg. Mindnyájan tudjuk azonban, hogy sok dokumentum azt igazolja, amit igazolni akarnak vele. Megtörténik ilyesmi az ideológia szolgálatába állított tudományban is. Az a távolság, ami a nyelvi kifejezés és a közölni kívánt tartalom között tántog, mint láttuk, igen nagy lehet. Minden ideológiai vagy hitbéli rendszer nyelvhasználata, beszédmódja tükrözi annak a ténynek a felismerését, hogy a kimondott és az implicit tartalmak milyen szorosan függenek össze. A nácik „tudományos élete” azonban egészen újfajta „hozzaértést” termelt ki; olyat, melyben a ténszerűség és a pontosság mint felesleges terhek elvetendők. Ez a tudományosság a „nézőpontokon” alapszik, így azután aligha nevezhetjük mindezt valódi tudománynak. Sokkal inkább csak kitalációkról van szó, és az állítólagos „részletekbe menő orvosi megállapítások” szintén nem egyebek, mint pusztá narratív fordulatok. Különleges helyzetbe kerültek ezáltal a politikával átszőtt tudományos élet bitorlói, tudniillik soha nem került sor párbeszédre, érdemi eszmecserére a náci „tudósok” és valódi tudással felfegyverzett ellenfeleik között.

Az új „tudomány” már jóval a náci hatalomátvétel előtt lábra kapott, még hozzá néhány igen figyelemre méltó főszereplővel az élen. Ilyen volt a Nobel-díjas Philipp Lenard (1862–1947), a „német fizika (Deutsche Physik)” atyja, az Albert Einstein neve által félmjelzett „zsidó fizika” ellenfele.¹⁴

A német tudományos közvéleményre már jóval 1933 előtt nagy hatást gyakoroltak olyan kiadványok, mint a népszerű Heinz Müller professzor által szerkesztett *Politikai biológia* (*Politische Biologie*) című sorozat vagy a *Beirat für Rassenkunde* nevű szervezet. A náci kultúrpolitika számára ugyanekkor olyan munkák szolgáltatták a pseudo-medicinális érveket, mint a *Fajiság és stílus* vagy a *Művészet és faji kérdés*.¹⁵ A német könyvki-

adók 1921 és 1925 közti katalógusa¹⁶ például nyolcvan-négy olyan kiadványt sorol fel, melyek a faji kérdésekkel orvosi vagy kulturális szempontból foglalkoznak. Amikor pedig a náci halálgyárak teljes sebességgel beindultak, teljessé vált a „gondolkodás kumulatív radikalizációja” is (Hans Mommsen kifejezése), amely közvetlenül oka volt a lágerbeli cselekmények radikalizálódásának.

De vajon miért vettek részt a német tudósok ebben a dicstelen folyamatban? Az, hogy a hatalomnak mindig is része van (bár kérdés, hogy mekkora része) a tudományban, az nyilvánvaló tény. Albert Speer naplójában leírja, mekkora örömmel töltötte el, amikor Hitler fiatal építészként egy egész város terveinek elkészítésével bízta meg őt.¹⁷ A tudomány képviselői napjainkban is sokféle ideológia szolgálatában állanak, sőt ők maguk az ideológiák alkotói. Az uralom és a büntetés ugyanúgy hatalmi megnyilvánulások, mint ahogyan a speciális ismeretek érvényre juttatása is az. A náci éra tudósai ugyanolyan különleges előjogokat és kiváltságokat élveztek, mint a középkori királyi udvarok csillagjósai vagy Ronald Reagan asztrológusai. A náci politika és a germán biológiai tudományok képviselői közti folyamatos párbeszéd a két fél pozícióinak kölcsönös erősítését és legitimitációját szolgálta. Az orvosok azzal, hogy a faji kérdéseket a tudomány rangjára emelték, a germán vérkultusz „papjaivá” váltak.¹⁸ Természetes módon *népvivé* (*völkisch*) vált az egész kultúra, a politikával és a művészetekkel egyetemben. Az eltérő nézetek sorsa a kirekesztés volt. A tudományos élet így a szükséges párbeszéd kiiktatásával vallássá változott át.

Ne feledjük: a légerekben és a kutatóintézetekben végrehajtott kísérletek nagyon is rendjén való dolgoknak számítottak. Ezek a különleges laboratóriumok jól meghatározott munka színhelyeül szolgáltak. A kutatási eredményeknek tudniillik a nácizmus uralkodó eszméit kellett alátámasztaniuk.

Ellentétben az SS és a Wehrmacht ama tömeggyilkosságaival, melyeket a Németország által elfoglalt kelet-európai területeken hajtottak végre, és amelyeket odahaza titkolni igyekeztek, a légerekben folytatott kísérletekről a német tudományos közvélemény teljes tudomással bírt. Himmler, abban a hírhedt beszédében, melyet Posenben, 1943. október 3-án tartott, megtiltotta híveinek, hogy tetteikről valaha is beszéljenek.¹⁹ „Küldetésük” – mondta – az, hogy a nyolcvanmillió ártatlan német nevében öljék meg áldozataikat, majd maradjanak csendesek és visszahúzódóak (anständig), bármit vittek is véghez. A milliók legyilkolása olyan hírnév birtokosává teszi őket, „melyet a német történelem lapjaira sohasem fognak feljegyezni” – mondta.²⁰ Egyetlen tudóst sem gátoltak viszont abban, hogy a tapasztalatait a légereken kívüli kollégáival szabadon megtárgyalja. Így például egy olyan kísérlet eredményeit, melyben lágerlakókat arra kényszerítettek, hogy addig igyanak sós tengervíz, míg behaltak, a bécsi egyetemen dolgozták fel, lévén, hogy dr. Beigelberg, a kísérlet vezetője az ottani Élettani Tanszék professzora volt. Az SS grazi Sebészeti Akadémiájáról a végzős

hallgatókat Dachauban vezényelték „szakmai gyakorlatra”.²¹ Dr. Carl Clauberg, félszáz orvosi cikk szerzője, három ízben töltött hosszabb időt Auschwitzban, hogy ott a königsbergi egyetem kutatójaként kísérleteket hajtson végre. Himmlertől kapott megbízatása szerint olyan meddővé tételi módszert kellett kidolgoznia, mellyel a kiszemelt nemzetek biológiai úton pusztíthatók ki. Clauberg szoros együttműködésben tevékenykedett az I. G. Farben Művekkel, a Ciklon B gázok előállításával. Clauberg különféle szerek és preparátumok hatását próbálta ki olyan nőkön, akiket az I. G. Farben erre a célra hozott ki a lágerből.²²

Dr. Arthur Kuhn 1947-ben közölte, hogy „az euthánázia-hullám” eseteit számos egyetemi állású kolléga kívánta tanulmányozni. Tudomásunk van arról, hogy egyetlen városban, Hamburgban huszonkétezer sterilizációs műtétet hajtottak végre az egyetem közreműködésével. A helyi Szülészeti és Nőgyógyászati Klinika (Universitätsfrauenklinik) igazgatója követelte, hogy az „eugenikai meddővé tétel” az egyetem rendes tantervének részévé tétessék, és ezzel kurzusa hivatalosan is részévé váljon a „faji kiválasztás” programjának.²³ Nem volt egyedül: Buchenwaldban a legtöbb kísérlet vezetője ugyancsak valamely lágeren kívüli kutatóintézet tudományos munkatársa volt.²⁴

Ismeretes, hogy a különféle légerek más és más vizsgálatokra specializálódtak. Dachauban a fagy általi és a fulladással előidézett lassú halál volt a kísérletek témája (Romberg, Rascher és Ruff doktorok vezetésével), míg Buchenwaldban a tífusz kórokozóival oltottak be embereket. Auschwitzban az orvosok vegyszeres meddővé tétellel és művi megtermékenyítéssel kísérleteztek; ugyanitt a nők egy csoportjának méhébe rákos szövetet ültettek be. Feljegyzések tanúsága szerint a láger erre a célra szolgáló részlegében 1944. május 15-től ugyanazon év júliusáig 1508 asszonyt „használtak fel”. Auschwitz egy másik orvosa, dr. König egészséges végtagokat amputált le, és elektromos áramot vezetett emberek agyába. A hírhedt Mengele dr. mintegy kétszáz ikerpáron folytatott kísérleteket. Ismét másik „tudós” askenázi és szefárd zsidók egy-egy csoportját oltotta be a tífusz kórokozóival, hogy megállapítsa: melyik csoport pusztul bele hamarabb. Az askenáziak ellenállása bizonyult a kisebbnek, de mindkét csoport valamennyi tagja meghalt tíz napon belül.²⁵

Egyetlen kutatóban sem mutatkozott az emberi élet iránti tiszteletnek még nyoma sem. A tudományos köntösbe öltöztetett leírásokban áldozataikat „kísérleti alanyoknak” hívják, a lassú fagyhalállal való emberölést „terminális kísérletekként” említik. A zsidók megölése legitimmé vált azzal, hogy életüket illegitimmé nyilvánították.²⁶ Az, hogy a légerek lakóit identitásuknak utolsó morzsáitól is megfosztva nevük helyett számmal ruházták fel, csupán apró, szimbolikus árnyalatot tett hozzá mindahhoz, ami a lágerbe kerülés előtt történt velük. Ugyanezt az általános hozzáállást tükrözi az, hogy a nyomorékokat és a fogyatékosokat a légereken kívül is „élőanyag-ballaszt” (Ballastexistenz) nevezték.

Az orvosi testület hatalmas, túl nem becsülhető szerepet játszott a náci politikai intézkedések igazolásában, ki-fejlesztésében és végrehajtásában. Egy történetíró szerint a tudomány prevvertálásának legelső lépése az volt, hogy a faj irracionális fogalma bekerült a német orvostanhallgatók rendes tananyagába.²⁷ Ne hagyjuk szó nélkül azt a tényt sem, hogy a légerek lakóin való kísérletezést a rendszer támogatta ugyan, de ez a támogatás soha nem öltötte „felülről jövő” kényszer vagy utasítás formáját.

A Harmadik Birodalom társadalmi és tudományos elitje közötti természetes összefonódás tehát romba döntötte a Nyugat civilizációjának valamennyi, legkivált pedig az összes modernkori eszményét. A náci orvosok tetteinek nincs helyük az orvostudományban, de azzal, ha „démonokat” csinálnánk belőlük, elvétenők a kérdés lényegét. Lássuk, kik is voltak ezek az orvosok?

Benno Müller-Hill német genetikus, aki a II. világháború után végezte tanulmányait, közreadott egy könyvet *Gyilkos tudomány* címen.²⁸ A kötet terjedelmes életrajzi és bibliográfiai függelékéből kiderült, hogy a szereplők közül sokan még mindig a szakmában tevékenykednek. A harmincas években, pályakezdőkként sokan részesültek közülük abból a százezer márkából, melyet az 1938-ban létrehozott Alfred Rosenberg Alapítvány ifjú tudósoknak ajánlott fel. A nácik által alapított egyik első intézmény az *Öröklésbiológiai és Fajkutatási Intézet (Institut für Erbbiologie und Rassenkunde)* volt; itt tanult dr. Mengele. A szóban forgó intézet tekintélye elegendő volt ahhoz, hogy a náci Karl Astel beszámolót tarthasson a német faji politikáról az 1934-ben Zürichben tartott Nemzetközi Eugenikai Kongresszuson. Az eugenika a német tudományos élet középpontjába került, és kutatási eredményeiket nagy érdeklődéssel tanulmányozták még az amerikai tudományos élet bizonyos köreiből is.²⁹

Weinreich közlése szerint Endress, Thiele, Fischer és Roman doktorok (mind a négyen Auschwitzban „tevékenykedtek”) jó nevű orvosi egyetemeken szereztek meg diplomájukat. Dr. Brachts, aki mesterségesen okozott májgyulladás révén és önkényes májroncsolás kísérleteivel emberek százait ölte meg, a prágai orvosi fakultáson végzett. Mengelét a nemzetközi tekintélyű von Verschuer pártfogolta, míg Ding-Schuler dr. kísérleteit egy másik nemzetközi híresség, Rose professzor támogatta. Meglepően hosszú tehát azok névsora, akik nem csupán alávetették magukat a nácizmusnak, hanem aktívan is hozzájárultak a náci ideológia intellektuális megalapozásához. A tömeggyilkosságok gépezetének leghűségesebb kiszolgálói biológusok és jogászok voltak.³⁰ Az embereken végzett kísérletekhez Alfred Rosenberg örült víziói önmagukban nem lettek volna elegendők.

A kísérletek közvetlen végrehajtói természetesen nem az orvosi társadalom elitjének tagjai voltak. Azok a fogoly orvosok, akiket kórboncnoi feladatok ellátására kényszerítettek a légerekben, visszaemlékezéseikben leírják, milyen rosszul képzetek voltak a tábor orvosai. Dr. Bláha leírja, hogy a német orvosok sebészeti műhibái hogyan váltak nyilvánvalóakká a boncolás elvégzésé-

re és a boncjegyzőkönyv megírására kényszerített fogoly orvosok előtt.³¹

Schilling dr., aki maláriával kísérletezett, csupán kilenc esetben ért el eredményt vakcinájával, az általa megfertőzött ezeregyszáz ember közül. Eredményei a náci Németország akadémikus berkeiben mindazonáltal meleg fogadtatásra találtak. Amikor pedig mint háborús bűnöst halálra ítélték, az volt a kívánsága, hogy kapjon időt jegyzeteinek elrendezésére egy valamikori posztumusz megjelenés céljaira.

Ennek kapcsán legalább futólag érintenünk kell még egy kérdést. Ma is vannak tudósok, akik szerint a tudomány „értékek szempontjából semleges” terep, ezért etikai alapon tudományos állítások ellen nem emelhetők kifogások. Ezek az emberek a Soá tapasztalatainak „használati értékére” hivatkoznak. Jelen szerző a meghatározottabban kiáll az ellen, hogy ezek az adatok valaha is helyet kapjanak a tisztességes tudományos kutatások között.³² Ez a személyes meggyőződése, noha nyilvánvalóan a kísérletek tudományos értékének megítélésére nem jogosult.

Térjünk azonban vissza az áldozatokhoz. A tudomány nem mehet el mellettük közömbösen. A viviszekciók német áldozatainak zöme elpusztult, és a túlélők csak 1987-re alakítottak szervezetet a célból, hogy a kormány rábírják rehabilitációjuk költségeinek fedezésére. Az 1933 és 1945 közötti időben körülbelül négy-százezer embert sterilizáltak. Voltak közöttük fogyatékosok, rokkantak, homoszexuálisok, sőt olyanok is, akiknek diagnózisa egyszerűen csak ennyi volt: szociáldemokrata. A túlélők végül, hosszas jogi csatározás és számos buktató után, fejenként egy összegben ötezer márka kártérítést és további havi száz márka járadékot kaptak. 1989-ig azonban mindössze 252 igény érkezett be, melyekből 150-et ítélték jogosnak. Ott volt továbbá a 250 000 euthanázia-áldozat. Az ő leszármazottaik 1988 óta nyújthatnak be kártérítési igényt, ha bizonyítani tudják, hogy szüleik halála „hátrányos következményekkel” járt rájuk nézve.³³

A Soá felidézhetetlen. Nem beszélhető el, mert élményei még az irodalom eszközeivel is feldolgozhatatlanok maradnak. A nyelv hamissá válik: elég, ha csak olyan kifejezésekre gondolunk, mint „kristályéjszaka” vagy „a végső megoldás”. Ugyanez okból minden történeti forrásunk is szükségszerűen egyoldalú és hiányos. Nagyon fontos azonban, hogy Auschwitz ne kerüljön olyasfajta történeti perspektívába, mint amilyenbe Habermas helyezi. Senkinek nem engedhetjük meg, hogy arra hivatkozva kerülje meg a kérdést, hogy mindez „nem az ő generációjuk ügye”.

Ha Auschwitzot mint narratív anyagot vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy az egész igen sokáig a nácik története volt és maradt, melyet maguk és maguknak mondtak. Más értelmezés számára és különösen a zsidóságtól eredő értelmezés számára szemernyi teret sem hagytak. A náci elbeszélésben a zsidó már azelőtt halott volt, hogy megszülethetett volna.³⁴

Azok a művészek, akik mint túlélők tanúságot tehet-

nek, csak részleteket képesek megragadni. Nem is törekedett a teljességre egyikük sem. Legtöbben sajátos, beszűkített kifejezőkészséggel élnek, amit talán az magyarázhat, hogy a művészet mindig alkalmazza ugyan a fokozás eszközt, de ami extrém, az nem fokozható a művészet révén sem. Néhány művész, mint Danilo Kiš vagy Primo Levi, sajátos leltárt alkottak, mások, például Ámosz Oz vagy Michael Grossman óvatosan közelednek témájukhoz, végül pedig vannak (főként a kisebb tehetségek), akik romantikus vagy kommersz formát adnak tárgyuknak. A Soá irodalma, minden esztétikai érdemének elismerése mellett is jórészt nem egyéb, mint az, amit Freud *Trauerarbeit*, vagyis gyászmunika néven ír le. Korántsem véletlen, hogy számos olyan művész és gondolkodó, mint Celan, Amery, Szondy, Borowski vagy Levi öngyilkosok lettek, akárcsak mint időzített bombák robbantak fel. Ügyelnünk, vigyáznunk kell mindarra, ami a narratívából, az elbeszélésből megmaradt, vigyáznunk a történet másik oldalára, a csendre „a másik Németország” csendjére, s azokra, akiket a náciizmus „megfosztott történetüktől”.³⁵

Zárszó

Jól meg kell értenünk, mi történt: közönséges események vezettek rendkívüli dolgokhoz. Ami egyszersmind azt is jelenti, hogy a Soá eseményei lehetségesek voltak, noha csak egyszer történtek meg. Ez metatörténelmi koncepció, igenző, de reális. Legvégül pedig szeretnék egy olyan regényről szólni, melynek témája: emberek végzett kísérletek. Keszi Imre regényéről, az *Elysium*-ról van szó.³⁶ A főhős egy tízéves magyar zsidó fiú, akit – miután elfogták Budapest egyik külvárosában – Auschwitzba hurcolnak. Ott, mivel annyira hajlékony, mintha csak hiányoznának belőle a csontok, kísérleti alany lesz belőle. Az oroszok közeledtek a különleges osztály többi gyerekeivel, pl. ikrekkel együtt elgázosítják őt is. E regény minden alakja fikatív, a kisfiút leszámítva, aki nem más volt, mint a legkiemelkedőbb magyar zenetörténész gyermeke, és a szerző legközelebbi barátnőjének fiútestvére. Ezt a dolgot az Ő emlékének szenteltem.

Cserne István fordítása

JEGYZETEK

1. A szerző meg sem kísérel, hogy a tárgy teljes irodalmát megadja. E helyt csupán a dolgozatban tárgyalandó témakörökre szorítkozik, mondanivalójának illusztrálása céljából.
2. Ismeretesek Galenus (kb. i. e. 200–129) híres fullasztásos kísérletei is, jóllehet mindmáig vita tárgya, hogy e tanulmányait állapotokon avagy embereken végezte-e. Az érdeklődő olvasót terjedelmes, a középkori orvostudományal és orvosi etikával foglalkozó könyvtári anyag segíti az eligazodásban.
3. Ernst Kantorowicz: *II. Frigyes császár*, Berlin, G. Bondi, 1927, illetve David Abulafia: *II. Frigyes, a középkori uralkodó*, London, Penguin Press, 1988. Lásd még Charles Homer Haskins e munkájának idevonatkozó részeit: *Tanulmányok az orvosi tudomány köréből*, Harward Historical Studies, XVIII, 1927, 242–271. Frigyesnek sólymokkal folytatott kísérleteiről írva Haskins kiemeli (263), hogy itt „a kormányzó hatalom által szorgalmazott kutatómunka érdekes példájával van dolgunk.”
4. Jean-Denis Bredan: *Az Úgy: Alfred Dreyfus esete*, Birmingham, Alabama, Gryphon, 1989, 352.
5. A náciák által és az USA-ban végzett kísérletek közt igazolható hasonlóságok vannak, leszámítva a néptárs szándékát. Lásd a 29. lábjegyzetet is.
6. További adatok lelhetők fel Max Weinreich: *Hitler professzorai* című munkájában, New York, YIVO, 1946. A továbbiakban: Weinreich + oldalszám.
7. Weinreich, 34.

8. A téma tömör taglalását adja Sande Cohen: *A kép és a jelentés között (Between Image and Presence: Progressive History and the Final Solution as Dispossession)* című előadásában, amely elhangzott a „Nazism and the Final Solution: Probing the Limits of Representation” című konferencián (Los Angeles, 1991. ápr. 26–29.), a továbbiakban Cohen + oldalszám. A szóban forgó konferencia anyagára az alábbiakban „A náciizmus és a végső megoldás”-ként hivatkozunk, a számok az egyes előadások oldalszámát adják meg.
9. A téma mélyreható taglása: Tzvetan Todorov: *La conquête de l'Amérique, La Question de l'Autre*, Paris, Seuil, 1982 és Sander L. Gilman: *Különbőség és kórosság: A szexualitás, a rasszok és az elméj sztereotípiái*, Ithaca, London, Cornell University Press, 1985, 150–162 és alább.
10. Kiténő elemzést ad erről Ehrhard Bahr: *A náci kultúrpolitika: Szándékok és valóság* című, a Los Angeles Megyei Múzeumban 1991. április 28-án tartott előadása. A továbbiakban Bahr + a kézirat oldalszáma. Theodor Litt filozófus nevezte a német férfit olyan „mértéknek”, melyhez a világról vallott minden nézetet mérni kell (*Der Philosophische Zeitgeist*, Leipzig, 1934, 15).
11. Bahr, 12.
12. *Mein Kampf*, 254, idézi Bahr, 7.
13. A náciák „Sanierungsaufgaben”-ról, vagyis egészségügyi feladatokról beszéltek, „Rassische Auslese” (a faj, ti. a felsőbbrendű faj kiválasztása), és „Erb- und Rassenpflege” (örökség és fajápolás) volt a szavajárásuk.
14. Weinreich, 11.
15. Bahr, 10.
16. *Der Deutsche Bücherverzeichnis*, Leipzig, 1927, vol. 11, 1921–25, 583–4.
17. Albert Speer: *A Harmadik Birodalom belülről: Visszaemlékezéseim*, németből fordította Richard és Clara Winston, New York, Toronto, MacMillan, 1970, 73 és alább.
18. Lásd Michael Kater: *Doctors Under Hitler*, Chapel Hill, Univ. of North Carolina Press, 1989 (a továbbiakban Kater + oldalszám), Mario Biagioli: *A táborok tudományának historiográfiája*, in *Náciizmus és Endlösung*, 17, aki idézi Robert Proctor-t: *Fajhigiéne*, Cambridge, Harvard Univ. Press, 1989, 292–3.
19. A beszéd a nürnbergi perben bizonyítékként került felhasználásra. Himmler ebben a „német faj felsőbbrendűségének” akkora már ismert szólamára hivatkozva követelte, hogy minden német legyen lojalis fajtársai iránt (zu Angehörigen unserer einigen Blutes). Hangsúlyozta parancsaik „szent” („heilig”) voltát.
20. Peter Hajdu „az extermináció narratív programjáról” beszél, a *The Dialectics of Unspeakability and the Apophantic Narrative of Desubjectification* című előadásában, *Náciizmus és Endlösung*, 19.
21. Részletesen I. Frantisek Bláha: *Medicina na síkmej ploche*, Bratislava, 1964. A kísérletek tényeiben rá és Nyiszli Miklós: *Mengele boncolóorvosa voltam*, Budapest 1946 (angolul: *Auschwitz: Egy orvos-szemtanú visszaemlékezései*, New York, Fell, 1960) és Weinreich, op. cit. és Ota Kraus-Erich Kulka: *A halálgyár: Auschwitz dokumentumai*, csehül fordította Stephen Jolly, London, New York, Pergamon, 1966. A továbbiakban Kraus-Kulka + oldalszám.
22. Clauberg volt a kísérletek felelőse. Hitler maga bízta meg olyan sterilizációs módszer kidolgozásával, melynek révén a célba vett nemzeteket biológiai úton kiirthatták volna. A nürnbergi perben ismertté vált két levél, melyek leleplezik az SS terveit a világ meghódítására.
23. Bővebben lásd Eckard Krause et al., *Hochschulalltag im „Dritten Reich”*: *Die Hamburger Universität von 1933–1945*, Berlin, Dietrich Reimer Verlag, 1991, 1 vol in 3.
24. Az I. G. Farbenen kívül a Schering Műveknek legalább még egy képviselője vett részt az Auschwitzban folytatott vegyi kísérletekben. Bővebben lásd: *Auschwitz, a fasizista megsemmisítőtábor*, 3. bővített kiadás, szerk. József Buszko, Warszawa, Interpress, 1988, illusztrálva. Mint ismeretes, a német Luftwaffe nyíltan vezette légnyomásos kísérleteit.
25. Weinreich, 198. Ilyetén vizsgálatokra mutató korábbi írásokat tartalmaz pl. a *Hygiene und Judentum: Ein Sammelschrift* című kötet, Sternlicht, 1930.
26. Cohen, 25, az 1980-as évek történelemszvitáiról („Historikerstreit”) írva.
27. Kater, 24 és Biagioli, 6.
28. Oxford, Oxford University Press, 1988. I. még: Weinreich op. cit., Alan D. Beyerchen: *A tudósok Hitler alatt*, New Haven, Yale University Press, 1977, Kater, op. cit., illetve a téma népszerű tárgyalásait Robert Joy Lifton: *A náci orvosok*, New York, Basic Books, 1986, valamint Alexander Mitscherlich és Fred Mielke: *A haláldoktorok*, London, Elek, 1962. A 83 esztendő Siegfried Kollert, a mainzi egyetem orvosprofesszorát nemrégiben ünnepelte a Deutscher. *Arzteblat (Der Spiegel)*, 41 (1991), 344.
29. Azon kísérletek összehasonlító elemzése, melyeket az amerikai börtönökben, valamint a hadseregben a II. világháború előtt, alatt és után végeztek, meghaladja a jelen dolgozat célkitűzéseit. Hangsúlyozni kívánom azonban azt a ténytet, hogy a náci tudomány számos képviselője (köztük dr. Ruff is) a nürnbergi per során tett tanúvallomásaikban azt állították, hogy efféle kísérleteik végrehajtásakor semmi olyasmit nem tettek, amit a világon bár-

hol immoralisnak tarthattak volna. Dr. Ruff azt is elmondta, hogy ezen erkölcsi meggyőződésének forrása az volt, amit külföldön végzett hasonló kísérletekről tudtak (idézi Mitscherlich és Mielke, op. cit., 47). Nürnbergben a náci orvosok üdvényei 800 olyan fegyenc nevét számlálták elő, akik az Illinois-i Állami Fegyintézet lakóiként „önként” vetették alá magukat maláriakísérletnek. A belegeyező nyilatkozatot jelentő aláírás helye számos esetben üres. A „Prime Time Life” című műsor 1991. május 30-i adása bemutatta, hogyan dolgozott egy darabig jó néhány náci doktor az Egyesült Államokban ideggyógyászati kutatásokon, melyeket a Szovjetunió elleni bevetésre szántak. Néhányuk visszatért Németországba. Az Egyesült Államok Hadseregének LSD-kutatásait a „60 perc” egy adása mutatta be (1991. június 16.), felhasználva a *Washington Post* kutatásainak anyagát. Látható volt, amint a Haditengerészet Bainbridge Tengerészeti Kiképző Bázison mustárgázzal végeztek kísérleteket. Elhangzott, hogy azokat az „önkénteseket”, akik vonakodtak volna visszatérni a gázkamrába a kísér-

let megismétlésére (három vagy négy alkalommal, míg el nem ájultak), egyszerűen visszaparancsolták és hadbíróssággal fenyegették.

30. Weinreich, 33.
31. Bláha, 57-62.
32. Gondolok itt például a Minneapolisban nemrég megrendezett Orvosi Etikai Konferenciára.
33. Ernst Klee: *Mit Fragen Taktiert; NS. Opfer müssen sich noch heute entnazifizieren lassen. Die Zeit*, No. 36-6, Sept. 1991, 22. Figyelemre méltó tény, hogy a volt NDK-ban az euthanázia áldozatainak első emlékművét 1991. októberben avatták fel.
34. Cohen, 26-7.
35. Amos Funkenstein: *Memory, Counterhistory and Revisionism*, In: *Nazism and the Final Solution*.
36. Keszi Imre: *Elysium*: regény, 2. kiadás, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958.

Búcsú Tábor Bélától*

RÉSZLETEK TÁBOR BÉLA A ZSIDÓSÁG KÉT ÚTJA CÍMŰ KÖNYVÉBŐL

Személyiség csak egyetlenegy van; de hordozója, jele, útja végtelen sok. A személyiség egy; de ez nem a holt atom-egy, hanem végtelenül gazdagon tagolt egység. Az Egy, amely kibocsátja magából és magába gyűjti a Sokat, mint ahogy a gömb egyetlen középpontja kibocsátja magából és magába gyűjti a gömb összes sugarait. A személyiség az egy pontban feszülő teljes valóság, amely osztatlanul van meg mindenkiben, aki személy. Ezért éli át a valóságot egy és ugyanazon valóságként mindenki, aki személy. (...)

Az egyéniség a személyiség megnyilvánulása, jele. A személyiség gazdagságával fejezi ki magát: egymástól különböző jelek végtelen sokaságával. Személyiség csak egy van, egyéniség sok; a személyiség azonosság, az egyéniségek különbözőnek. Különböznek – de mégis bennük kell lenni az azonosságnak. Minden egyéniség az összes többi jelektől különböző jel, de mindegyik ugyanannak az egy jelzettnek jele. (...)

A személyiség az élő egész, az egy pontban feszülő teljes valóság. Az egyéniség nem egész; de ő az egész lehetősége. (...) Az egyéniség rendeltetése, hogy egészsé, személyiséggé váljon. De az egészsé válás nála is lehetőség, amivel élhet, vagy amit megtagadhat. (...)

Az ember dolga, hogy a kettő között válasszon. Aki az elsőt választja, személyiséggé akar válni; aki a másodikat választja, nem akar személyiséggé válni. Aki az elsőt választja, egyéniség akar lenni; aki a másodikat választja, tárgy akar lenni a tárgyak között. Harmadik út az ember számára nincs. Az emberi lét szüntelen választás e két lehetőség között. Ez a döntés az ember részessége a szel-
lemben.

Eddig tart az idézet. Aki pedig szüntelenül az elsőt választja, ahhoz szól Ézsaiás könyvében a Név: „Ne félj, mert megváltottalak, neveden neveztelek, enyém vagy.”

*Elhangzott 1992. december 16-án, a Kozma utcai zsidó temetőben.

Kit nevezett nevéen a Név? Azt, aki folyamatosan a logoszban élt, és ugyanakkor vagy épp ezért, akinél senki jobban nem beszélte a kisgyerekek nyelvét, és élte a játékok életét. Azt, akinél senki jobban nem tudta közülnünk, hogy mi a dialógus, mi a szó. Azt, aki tudta, hogy a Névtől származik minden eleven: a sok egyén, a számtalan rész, az élő világ minden lélegzete. Azt szólította nevéen, aki egy földi időre kilépett az Egyből, és minden szeretetét, amit onnan hozott, felénk sugározta. Ez a szeretet sokkalta erősebb annál, mint ahogy mi képesek voltunk szeretni. Aki ennek a szeretetnek a végeláthatatlanul emanáló áramába került, az első pillanatban megérezte: talán van remény arra, hogy őt is nevéen nevezze a Név. És akkor a körülötte levőkben szétosztva